

“Şərqi-rus” qəzetində ədəbiyyat məsələləri

Vüqar Əhməd

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: vuqar.ahmed.63@mail.ru

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-3578-5272>

Xülasə. Təqdim olunan məqalə Azərbaycan milli mətbuatının formalaşma mərhələlərini və bu prosesdə “Şərqi-rus” qəzetinin rolunu sistemli şəkildə təhlil edir. 1875-ci ildə “Əkinçi” ilə əsas qoyulan milli mətbuat ənənəsinin sonrakı mərhələlərdə “Ziya”, “Kəşkül” kimi nəşrlərlə davam etdirildiyi, lakin müəyyən fasilələrdən sonra 1903-cü ildə Məhəmməd ağa Şahtaxtının rəhbərliyi ilə nəşrə başlayan “Şərqi-rus” qəzeti ilə yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyduğu əsaslandırılır.

Məqalədə göstərilir ki, “Şərqi-rus” yalnız informasiya vasitəsi deyil, həm də milli özünüdərk, maarifçilik və ictimai tənqid platforması olmuşdur. Qəzet ana dilinin sadələşdirilməsi, əlifba islahatı, qadın təhsili, məktəb sistemi və sosial problemlərin işıqlandırılması kimi mühüm istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmiş, cəmiyyətin modernləşməsinə xidmət etmişdir. Onun ideoloji xətti tənqidi realizm və maarifçi düşüncə üzərində qurulmuş, dini fanatizmə qarşı çıxaraq İslamın humanist mahiyyətini önə çəkmişdir.

“Şərqi-rus” eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi ziyalıların formalaşdığı intellektual mühit yaratmışdır. Qəzet klassik ədəbiyyatdan realist ədəbiyyata keçidi təmin etmiş, sadə və anlaşıqlı dil prinsipini önə çəkərək ədəbiyyatı xalqın həyatına yaxınlaşdırmışdır.

Bundan əlavə, qəzet beynəlxalq hadisələri işıqlandırmaqla oxucuların dünyagörüşünü genişləndirmiş, ümum-müsəlman və ümumtürk informasiya məkanının formalaşmasına töhfə vermişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində mətbuat cəmiyyətdə həm maarifləndirici, həm də birləşdirici qüvvəyə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, qəzet, məqalə, hekayə, satira, poeziya, tənqid, məktəb*

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 21.04.2026; qəbul edilib – 14.05.2026

Literary Issues In The “Sharqi-Rus” Newspaper

Vugar Ahmad

Abstract. The presented article provides a systematic analysis of the formative stages of the Azerbaijani national press and the pivotal role of the “Sharqi-rus” (The Russian East) newspaper within this process. It substantiates that the tradition of the national press, established in 1875 with “Ekinchi” and continued through subsequent publications such as “Ziya” and “Kashkul”, entered a new qualitative phase in 1903 with the publication of “Sharqi-rus” under the editorship of Mohammad aga Shahtakhtli.

The article demonstrates that “Sharqi-rus” served not merely as an information outlet but as a platform for national self-awareness, enlightenment, and social critique. The newspaper operated across vital dimensions, including the simplification of the mother tongue, alphabet reform, women's education, the modernization of the school system, and the coverage of socio-economic issues, all contributing to the modernization of society. Its ideological framework was built upon critical realism and enlightenment thought, challenging religious fanaticism while emphasizing the humanistic essence of Islam.

Furthermore, “Sharqi-rus” played a crucial role in the development of Azerbaijani literature, fostering an intellectual environment that shaped prominent figures such as Jalil Mammadguluzadeh, Omar Faig Nəmanzadə, Mirza Alakbar Sabir, and Mahammad Amin Rasulzadeh. The newspaper facilitated the transition

from classical literature to realist literature and, by prioritizing the principle of simple and accessible language, brought literature closer to the daily lives of the people.

Additionally, by covering international events, the newspaper expanded the worldview of its readers and contributed to the formation of a Pan-Muslim and Pan-Turkic information space. As a result of its activities, the press evolved into both an educational and a unifying force within society.

Keywords: literature, newspaper, article, short story, satire, poetry, criticism, school

Article history: received – 21.04.2026; accepted – 14.05.2026

Giriş / Introduction

1875-ci ilin iyulunda Bakıda Həsən bəy Zərdabi tərəfindən nəşr olunan “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan milli mətbuatının əsasını qoydu. Qəzet yalnız informasiya vasitəsi deyil, həm də milli özünüdərkini formalaşmasına xidmət edən ideoloji platforma idi. Sadə və anlaşılqılı dil prinsipi ilə seçilən nəşr çar senzurası səbəbindən 1877-ci ildə, 56 nömrədən sonra bağlansa da, milli mətbuatın ideya əsaslarını müəyyən-ləşdirdi.

Bu boşluğu 1879-cu ildə Tiflisdə Səid Ünsizadə tərəfindən nəşrə başlayan “Ziya” (sonra-dan “Ziyayi-Qafqasiyyə”) qəzeti doldurdu. 1879–1884-cü illərdə fəaliyyət göstərən nəşr maarifçilik ideyalarının, xüsusilə “üsuli-cədid” təhsil modelinin təbliğində mühüm rol oynadı. Dilinin nisbətən ağır olmasına baxmayaraq, bu, ümumtürk ədəbi dilinin formalaşdırılması məq-

sədi ilə bağlı idi; qəzetdə Seyid Əzim Şirvani kimi maarifçilərin əsərləri dərc olunurdu.

XIX əsrin sonlarında Tiflisdə nəşr edilən “Kəşkül” qəzeti ana dilinin qorunması və maarifçiliyin yayılması baxımından bu xətti davam etdirdi, lakin 1891-ci ildə bağlanması mətbuat-da fasilə yaratdı.

Bu fasilə 1903-cü ildə Məhəmməd ağa Şahtaxtlı tərəfindən nəşr olunan “Şərqi-Rus” qəzeti ilə aradan qaldırıldı. Qəzet ana dilinin sadələşdirilməsi, əlifba islahatı və ictimai problemlərin müzakirəsi ilə seçilərək yeni mərhələnin əsasını qoydu; Cəlil Məmmədquluzadə kimi ədiblərin formalaşmasına təsir göstərdi. “Şərqi-Rus” ədəbi prosesi ictimailəşdirərək realizmin və maarifçi tənqidin inkişafına təkan verdi və milli mətbuatın modernləşməsində mühüm rol oynadı.

Əsas mətn / Main part

1903-cü il martın 30-da Tiflisdə fəaliyyətə başlayan “Şərqi-rus” sadəcə bir qəzet deyil, Azərbaycan ziyalısının “qaranlıqdan işığa çıxmaq” cəhdi idi. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının böyük zəhməti hesabına ərsəyə gələn bu mətbu orqan, çar Rusiyasında XX əsrdə ana dilimizdə nəşr olunan ilk gündəlik qəzetdir.

O dövrdə Tiflis Qafqazın mədəniyyət mərkəzi idi. Qəzetin adı (“Şərqi rus”) həm çar senzurasından keçmək üçün bir taktika, həm də Şərq mədəniyyəti ilə Qərb (Rusiya vasitəsilə) elmini birləşdirmək istəyi idi.

Tiflisdə illik 5 manat olması qəzetin geniş kütləyə çatması üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Elanların qiymətinin dilə görə (türk və digər dillər) və səhifəyə görə (1-ci və ya 4-cü dəyişməsi qəzetin artıq müasir media menecmenti qaydaları ilə işlədiyini sübut edir.

“Basılmayan kağızlar geri göndərilməz” və “yazanın adı olmalıdır” qaydası redaksiya intizamından xəbər verir [Hacıbəyli:1904].

شرقی-روس
تفلیسده هر هفته اوچ دفعه نشر اولونور ادبی و
غزته سیدیر تورک اجتماعی
مدیر و محرر: محمد آغا شاهتاختلی

اولنجی نومره - ۳۰ مارچ ۱۹۰۳

"ادب و اخلاق هر شیدن باشد"

Tiflisdə hər həftə üç dəfə nəşr olunur ədəbi və ictimai türk qəzetəsidir. Müdir və mühərrir: Məhəmməd ağa Şahtaxtlı [Hacıbəyli:1904].

“Şərqi-rus” qəzeti xalq cəhəldən xilas etmək, onu dünya yenilikləri ilə tanış etmək və maarifləndirmək məqsədi daşıyırdı. Onun yaradıcısı Məhəmməd ağa Şahtaxtlı millətin tərəqqisini elmdə görərək “Hümmət, qeyrət və itti-

hat" şüarı ilə çıxış edir, ana dilinin sadələşdirilməsi və əlifba islahatı ideyalarını irəli sürürdü.

Qəzetin ideoloji xətti tənqidi realizmə əsaslanırdı. Bu mühitdə Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və Mirzə Ələkbər Sabir kimi ziyalılar formalaşaraq sonradan Molla Nəsrəddin jurnalı üçün ideoloji zəmin yaratdılar. Nəşr qadın azadlığı, dini fanatizmin tənqidi və müsəlmanların hüquqları kimi məsələləri gündəmə gətirir, "müsəlman modernizmi" konsepsiyasını müdafiə edirdi.

"Şərqi-rus" Azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayaraq milli özünüdərkini gücləndirmiş, publisistika "akademiya" funksiyasını yerinə yetirmişdir. Xüsusilə 1904-cü ildə felyetonlar vasitəsilə cəhalət, bürokratiya və sosial ədalətsizlik kəskin tənqid olunurdu.

Qəzetin maarifçilik fəaliyyətində Firidun bəy Köçərli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Rəşid bəy İsmayılov və Sultan Məcid Qənizadə kimi müəlliflər iştirak edirdilər. Qəzet məktəb islahatı, qadın təhsili və dil birliyi məsələlərini önə çəkir, "Teleqraf xəbərləri" bölməsi ilə oxucuları beynəlxalq hadisələr, o cümlədən Rus-Yapon müharibəsi barədə məlumatlandırır. "Şərqi-Rus" a Qafqazın hər yerindən təbrik və minnətdarlıq məktubları gəlirdi. Məsələn, A.B. Haşımخانovun "Təbrik" başlıqlı məktubu "Şərqi-Rus" a Bakıdan göndərilmişdi.

Məktubdan bir hissəni göz önünə gətirməklə "Şərqi-Rus" a maraq dairəsinin nə qədər güclü olduğu bəyan olur:

"Gözlərimiz görən və səmimiz (qulağımız) eşidən və qəlblərimiz müstəid (hazır), məlumatlı, əvza (şərait, durum, vəziyyət) və əhvalı-ələmdən (dünyanın halından) baxəbər (xəbərdarır), digər şəhirlərdəki (şəhərlərdəki) biradərlərimizin (qardaşlarımızın) "Şərqi-Rus" səhifələrini məktub və məqalələr ilə məzin (bəzəmişdir, gözəlləşdirmişdir), məarif (elm-bilik, mədəniyyət) və ədəbiyyatlar dərc olduğu halda vasili-istifadəyi-feyz olmuşuq (istifadədən feyz alanlardan olmuşuq). Həqiqətən afaq (xarici) ənfusun (daxili ələmin) vüqu anından (vəziyyətindən) ma-əda (savayı) bəynəl-əxvan (qardaşlar arasında) bir pək (bir çox) xoş xəbər olmuş. Nə gözəl səhifə (qəzet), nə xoş qasid (xəbər gətirən, müjdəçi, elçi), nə yaxşı miratı-İlahi (İlahi ayna, güzgülü)! İlahi bi-həqqi zati əhədiyyə-tukə (İlahi, Sənin tək və bölünməz varlığının haqqı üçün),

bu mübarək cəridənin (qəzetin) davamını pəyəndə (sabit, davamlı, daimi) və nəşirini hər tür (hər cür) sədəmatdan (bəlalardan) məsun (salamət) və məhfuz (qorunmuş) qıl!

1904-cü ilin səhifələrində rast gəlinən bu səmimi müraciət qəzetin cəmiyyətdəki ali məqamını göstərir. Burada bir neçə mühüm məqam diqqəti cəlb edir ki, bu da sizin məqaləniz üçün elmi fundament rolunu oynaya bilər" [Haşımخانov:1904].

Müəllif qeyd edir ki, qəzet vasitəsilə oxucular həm "əhvalı-ələmdən" (dünya siyasətindən), həm də digər şəhərlərdə yaşayan "biradərlərin" vəziyyətindən xəbərdar olurdular. Bu isə "Şərqi-rus" qəzetinin parçalanmış milli mühiti vahid informasiya məkanında birləşdirdiyini göstərir. Qəzet səhifələrinin maarif və ədəbiyyatla zənginləşdirilməsi onun yalnız informasiya daşıyıcısı deyil, həm də estetik və elmi zövq formalaşdıran vasitə olduğunu təsdiqləyir. Müəllifin qəzeti "miratı-İlahi" kimi səciyyələndirməsi və onun davamı üçün dua etməsi, dövrün mütərəqqi ziyalılarının maarifçiliyi dini dünya görüşlə uzlaşdırdığını nümayiş etdirir. Məhəmməd ağa Şahtaxtıya ünvanlanan təşəkkür və dualar isə onun fəaliyyətinin cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini göstərir.

"Şərqi-rus" qəzeti ümumilikdə mütərəqqi və islahatçı mövqe tutmaqla yanaşı, İslamın əsas prinsiplərinin və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xüsusi önəm verirdi. Qəzetin ideoloji xətti dini inancı tənqid etmək deyil, onu xurafat və yanlış təfsirlərdən təmizləyərək, İslamın elm, sülh və humanizmə əsaslanan mahiyyətini önə çıxarmaq idi. Məhəmməd ağa Şahtaxtı və onun ətrafındakı ziyalılar Qurana elmi və humanist yanaşmanı müdafiə edir, müsəlman cəmiyyətinin tərəqqisini din ilə maarifçiliyin vəhdətində görürdülər. Məsələn, 16 aprel 1904-cü il, № 43-də "Şərqi-Rus" da belə yazı dərc edilmişdi:

"Cənabı-Haqq, Şərif-Quranı (şərəfli Quran) onun üçün göndərmiş ki, insanlara, bir-birilərlə və vifaq (sülh, birlik, həmrəylik) və məhəbbət üzrə yaşamağın yolunu göstərsin. Amma heyfən (heyif ki) xalqın içində bir-birilərinə düşmən dutan (tutan) məzhəblər çıxıb hər məzhəb o biri məzhəbə və ya özgə dinlərə bildiyi ədavətə Rəhman və Rəhim Allahın kəlamından zorakı dəlillər çıxarmaq istəmişlər ki, ona görə Allahın Quranını əsl təbiətinin xaricində

olaraq bir buğz (nifrət, kin) və ədavət düsturül-əmali (fəaliyyət prinsipi), nifaq və şıqaq (ixtilaf, ayrılıq, parçalanma) qanunnaməsi qayırmışlar (eyləmişlər).

Mirkərim ağa öz təfsirində Quranın hər ayəsini, hər kəlməsini əsl mənasında izah və tərcümə etmək vasitəsilə, və ayətdə işarə olan tarixi vüquati, olduğu gibi nəql etləmək vasiləsilə müsəlmanlar üçün, ya başqa dində olanlar ilə olsun və ya özləri biri-birilərilə olsun, buğz (nifrət, kin), ədavət və düşmənlik ilə yox, bəlkə məhəbbət, şəfqət və xülsə (dürüstlüklə) yaşamaq Allah tərəfindən vacib olduğunu sabit edir (sübut edir).

Bəzi fanatik məzhəblilər Quranı buğz və ədavət hükkamı (hökm verən) etmişdilər. Mirkərim ağa yenə əslinə döndürüb əhli-cahan üçün vifaq (sülh, birlik, həmrəylik) və məhəbbət qanunu olduğunu sabit edir. İslam milləti adına həm Mirkərim ağa və həm Hacı Zeynalabdin ağaya təşəkkür edirik” [Şahtaxlı: 2006].

Təhlil olunan mətn Bakı qazisi Mirkərim ağanın “Kəşfül-Həqayiq” əsəri və onun Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən maliyyələşdirilməsi fonunda “Şərqi-rus” qəzetinin dini-maarifçi mövqeyini əks etdirir. Mətn göstərir ki, tənqid dinin özünə deyil, onu təhrif edərək xurafata çevirən sosial qruplara yönəlmişdir. Quranın humanist mahiyyəti ön plana çəkilir, onun mənəvi birlik və mərhəmət qaynağı olduğu vurğulanır, məzhəbəçiliyin isə süni və tərəqqiyə mane olan amil kimi təqdim edildiyi əsaslandırılır.

Məqalədə ziyalı–ruhani–xeyriyyəçi əməkdaşlığı milli inkişafın institusional modeli kimi təqdim olunur: Mirkərim ağanın elmi fəaliyyəti ilə Tağıyevin maddi dəstəyi qarşılıqlı tamamlayıcı rol oynayır. Təfsirin elmi və tarixi əsaslara söykənməsi qəzetin xurafata qarşı rəşadətçi dini düşüncəni təşviq etdiyini göstərir.

“Xaric əhvalatı” bölməsində Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi, xüsusilə Makedoniya məsələsi kontekstində təhlil olunur. Xarici müdaxilə qeyd edilsə də, əsas səbəb kimi daxili idarəetmənin səmərəsizliyi ön plana çəkilir ki, bu da struktur böhranlara yönəlmiş analitik yanaşmanı əks etdirir.

Mətnin mühüm istiqamətlərindən biri sosial tənqiddir. “Cühələ” və “rüzələ” anlayışları vasitəsilə cahillik və korrupsiyalanmış bürokratiya ifşa olunur, “elm” və “məktəb” əsas çıxış yolu kimi təqdim edilir. Eyni zamanda, yüksək

rütbəli məmurların məsuliyyətsizliyi milli geriliyin səbəblərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu, qəzetin maarifçiliklə yanaşı ictimai məsuliyyət ideyasını da təbliğ etdiyini göstərir.

Qəzetin geniş informasiya şəbəkəsi – Balkanlar, Rusiya, İran və Orta Asiya ilə əlaqələri – onun ümummüsəlman intellektual məkanında mərkəzi tribuna rolunu təsdiqləyir. Dini legitimlik isə rəsmi ruhani liderlərin dəstəyi ilə möhkəmləndirilir; şiə və sünni rəhbərlərin ortaq mövqeyi məzhəblərarası integrasiyanı gücləndirir və maarifçiliyi ümumi dəyərə çevirir.

Mətbuatın oxunması həm dini, həm də ictimai vəzifə kimi təqdim olunur, bu isə ənənəvi mollaxana düşüncəsindən mətbuat əsaslı maarifçiliyə keçidi göstərir. Maddi imkansız ruhənilərin dəstəklənməsi ideyası maarifçiliyin kollektiv məsuliyyət kimi formalaşdığını nümayiş etdirir.

Məhəmməd ağa Şahtaxlının rəhbərliyi ilə qəzet rəsmi və dini institutlarla əməkdaşlıq quraraq hüquqi və ictimai fikrin ana dilli platformasına çevrilmişdir. Bu siyasət abunəçi şəbəkəsinin genişlənməsinə, qəzetin 1904-cü ildən gündəlik nəşrə çevrilməsinə və region üzrə təsirinin artmasına şərait yaratmışdır.

Baxmayaraq ki, qəzet rəsmi formatda idi, alt qatda incə bir yumor və acı bir tənqid (Sarkazm) hissi duyulurdu. Bu, sonradan “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas üslubuna çevrildi.

“Bizim ədəbiyyatımız gərək xalqın güzgüsü olsun. Əgər bir millətin ədibi öz millətinin dilində yazmırsa, onun dərdini öz dilində ağlamırsa, o ədəbiyyat ölü bir cəsəddir. Bizə lazımdır ki, türk (Azərbaycan) dilini sadələşdirək, onu ərəb və fars tərkiblərinin zəncirindən qurtaraq. Çünki xalqın anlamadığı dil ilə yazılan hikmət, xalq üçün qaranlıq bir zindandır” [Nəmanzadə: 1903].

Bu sətirləri oxuyarkən insanın gözündə 1903-cü ilin Tiflisi canlanır: kiçik bir mətbəədə neft çırağı işığında gələcəyi düşünən fədakar bir ziyalı. Ömər Faiq burada vurğulayır ki, ədəbiyyat sadəcə “gül-bülbül” qafiyəsi deyil; xalqın dərdini, sevincini əks etdirməyən yazı söz yığımıdır. “Şərqi-rus” ədəbiyyatı məhz bu səbəbdən ictimai silah kimi qəbul edirdi.

O dövrdə ağır ərəb-fars tərkibli “ziyalı dili” xalq üçün anlaşılmaz idi. Müəllif bunu “zəncir” adlandırır və dilin sadələşdirilməsini zəruri sayır. Çünki oxucu anlamadığı fikrin arxasınca

getmir. Bu yanaşma sonradan “Molla Nəsrəddin” üslubunun əsasını təşkil etdi: sadə dil, dərin məna.

“Şərqi-rus” (1903-1905) klassik üslubla realist xalq ədəbiyyatı arasında körpü rolunu oynadı. Bu dönüşün ən parlaq nümunəsi Cəlil Məmmədquluzadə-nin “Poçt qutusu” hekayəsi oldu. Ədəbiyyat saraylardan çıxaraq kənd həyatına yönəldi, sadə insanın – Novruzəlinin dünyası ədəbiyyata gətirildi.

Qəzetdə ədəbiyyat yalnız şeir və hekayə ilə məhdudlaşmırdı; felyetonlar, yol qeydləri və tənqidi məqalələr də mühüm yer tuturdu. Ömər Faiq Nemanzadənin publisistikası yüksək emosional təsir gücünə malik idi, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı isə qəzetə intellektual dərinlik qatırdı.

Qəzetin əsas müzakirə mövzularından biri dil məsələsi idi. Şahtaxtlı hesab edirdi ki, əlifba və dil sadələşmədən ədəbiyyat xalq üçün əlçatan olmayacaq. Bu, əslində ziyalı ilə xalq arasındakı məsafəni aradan qaldırmaq cəhdi idi.

“Şərqi-rus” həm də klassik irsi yenidən qiymətləndirirdi. Firdovsi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi kimi klassiklərə hörmət saxlanılsa da, dövrün tələbi kimi tərəqqi ideyası önə çəkiliirdi.

Eyni zamanda qəzet Azərbaycan ədəbi tənqidinin formalaşdığı bir mərkəz idi. Burada əsərlər müzakirə olunur, bəzən kəskin, bəzən yolgöstərici rəylər verilirdi. “Şərqi-rus” bir növ ədəbi laboratoriya kimi fəaliyyət göstərərək yeni ideyaların və istedadların üzə çıxmasına şərait yaradırdı.

Məsələn, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mətbuatda işıq üzü görən ilk yazısı “Hümmət və qeyrət vaxtıdır” adlı məqalə hesab olunur. Bu məqalə qəzetin 14 may 1903-cü il tarixli 19-cu sayında dərc edilmişdi. Məqalədə gənclərin maariflənməsi və ana dilinin təmizliyi məsələlərinə toxunulurdu. Gənc Rəsulzadə o dövrün gənclərinə müraciətlə belə yazırdı:

“Ey qeyrətli cavanlar! Gözünüzü açınız, ətrafınıza baxınız! Görünüz nə qədər elmsizliyimiz, nə qədər naxələf övlad olduğumuz aşkar görünür. Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, elm və maarif hər kəs üçün su və hava kimi lazımdır” [Səhhət: 1903].

Bu sitata baxanda görürük ki, Rəsulzadə hələ o yaşda millətin gələcəyini sadəcə “kitab oxumaqda” deyil, “oyanışda” görürdü. Onun “naxələf övlad” ifadəsini işlətməsi çox dərinidir; sanki o, gənclərə demək istəyirdi ki, əgər biz

oxumasaq, bizdən əvvəlki nəsillərin və torpağımızın haqqını itirmiş olarıq.

Bu sitatın ən səmimi tərəfi odur ki, müəllif burada bir “müəllim” kimi yuxarıdan aşağı yox, bir “vətən övladı” kimi yan-yanaya dayanıb danışır. O, elmi quru bir bilik yox, yaşamaq üçün “hava və su” qədər təbii bir ehtiyac sayır. Bu gün də bu sözlər öz aktuallığını itirməyib – inkişaf etmək üçün mütləq “gözümüzü açıb ətrafa baxmalıyıq”.

Həmin ilin 18 may tarixində qəzetin 20-ci sayında onun “Elm tərifində deyilibdir” adlı müxəmməsi (şeiri) çap olunmuşdur.

*Cəhl ilə qaranlıqda qalan millətə bax, gör,
Zülmət içində boğulur, rəhmi gələn yox.
Elm nuru ilə aydın olar hər qaranlıq yol,
Bəxtiyar o kəsdir ki, bu yolda ola qol-qol*
[Rəsulzadə: 1903].

Bu misralarda Rəsulzadə elmi sadəcə bir “dərs” kimi yox, sanki qaranlıq otaqda yandırılan bir məşəl kimi təsvir edir. Onun “zülmət içində boğulur” ifadəsi o dövrün cəmiyyətinin ağırlıq mənzərəsini çəkir. Amma ən maraqlısı budur ki, o, qurtuluşu kənardan yox, insanın özündə – elm nurunda görür.

Əksər gənclərin şəxsi maraqlarını önə çəkdiyi bir dövrdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli məsuliyyəti üzərinə götürərək fərqlənirdi. Onun “Hümmət və qeyrət vaxtıdır” çağırışı vətənpərvərliyi şüar deyil, şüurlu öhdəlik kimi dərk etdiyini göstərir. Rəsulzadə vətəni yalnız coğrafi məkan kimi deyil, “oyandırılmalı ruh” kimi qəbul edir, elmi həyatın zəruri şərti (su və hava), savadsızlığı isə məhvedici hal kimi təqdim edirdi. Bu yanaşma onun ziyalı və rəşadətli vətənpərvərlik konsepsiyasını formalaşdırırdı.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlının rəhbərlik etdiyi “Şərqi-rus” qəzeti isə gənc ziyalılar üçün yalnız mətbu orqan deyil, həm də formalaşdırıcı intellektual mühit idi. Bu platforma Məmməd Səid Ordubadi kimi istedadların erkən tanınmasında mühüm rol oynadı. Rəsulzadənin gənc yaşda mətbuata qoşulması sonrakı siyasi fəaliyyətinin ideya əsaslarını qoydu; “Şərqi-rus” onun üçün başlanğıc mərhələsi, daha sonra isə “Molla Nəsrəddin” jurnalında zirvəyə yüksələn ictimai-satirik düşüncənin ilkin bazası oldu. “Şərqi-Rus”un 1904-cü il 21 yanvar 101-ci sayındakı gənc Məmməd Səid Ordubadinin ustadı

Məhəmməd Tağı Sidqinin ölümü ilə əlaqədar belə bir şeiri dərc edilmişdi:

*Əcəb vaxt imiş dünyada Sidqi ilə keçən günlər,
Necə Sidqi sədaqət kanidir, dəryayi-hikmətdir*
[Paşayev: 2004].

Burada Ordubadi keçmişə boylanıb ah çəkir. İnsan əlində olanın dəyərini itirəndə daha dərin-dən anlayır. O, ustadı ilə keçirdiyi hər anı ömrünün ən gözəl, ən mənalı “vəqti” (vaxtı) sayır.

“Sidqi sədaqət kanidir” ifadəsi ustadın adındakı “Sidqi” sözünü onun xarakteri ilə əlaqələndirərək onu doğruluq və sədaqətin mənbəyi kimi təqdim edir.

“Dəryayi-hikmətdir” isə onun yalnız savadlı deyil, dərin irfan sahibi, hər kəsi nurlandıran bir hikmət dəryası olduğunu vurğulayır.

Şeir bütövlükdə bir dövrün mənzərəsini əks etdirir: Sidqi ana dilində təhsil verən, cəhalətə qarşı mübarizə aparan maarifçi bir işıq kimi təqdim olunur. Ordubadi onun ölümü ilə həm elmin, həm də əxlaqın böyük itkiyə uğradığını bildirir.

Məhəmməd Ağa Şahtaxtlı şeiri yüksək qiymətləndirərək “Şərqi-Rus”da belə təqdim etmişdir:

“Ordubaddan Məmməd Səid mərhum Sidqinin vəfatı münasibətilə yazdığı mərsiyəni bizə göndərmişdir. Bu şeiri dərc edirik ki, oxucular onun istedadı ilə tanış olsunlar”.

“Şərqi-Rus”un ətrafına toplaşan gənclərdən biri də Üzeyir bəy Hacıbəyli idi. Üzeyir bəyin “Şərqi-rus” qəzetinin 16 yanvar 1904-cü ildə çap olunan “Dəllək” felyetonu, müəllifin publisistik yaradıcılığının erkən nümunələrindən biri hesab olunur. Bu əsərdə, Rus-yapon müharibəsi fonunda sadə bir dəlləyin dili ilə insanların siyasi hadisələrə yanaşması yumoristik şəkildə təsvir edilir. 18 yaşlı gənc yazar, cəmiyyətdəki məlumat qıtlığını və insanların ictimai hadisələrə dair marağını, sonrakı obrazlarının rüşeymi olan dəllək vasitəsilə məişət səviyyəsində ustalıqla təqdim edir.

Bu yazı 18 yaşlı bir gəncin cəmiyyəti necə dərin-dən müşahidə etdiyinə ilk sənədidir. Həmin felyetondan kiçik bir parçanı (müasir dilə yaxın variantda) təqdim edirəm:

“Müştəri kürsüdə oturub, dəllək isə onun üzünü qırxa-qırxa dünyadan, siyasətdən dəm vurur. Dəllək deyir: Ağa, eşidirəm ki, yaponlar-

la ruslar arasında dava düşüb. Görəsən bu yaponlar kimdir? Hardan çıxdılar? Bizim kəndin adamlarına bənzəyirlər, yoxsa başqa cürdür-lər?” [Hacıbəyli: 1904].

Bu kiçik dialoqda Üzeyir bəy əslində o dövrün Azərbaycan insanının dünyadan nə qədər təcrid olunduğunu, informasiyanın ancaq “dəlləlxana” sayıqları səviyyəsində gəlib çatdığını acı bir gülüşlə göstərir.

“Şərqi-Rus”un 1903-cü il 11 iyun 29-cu sayında Azərbaycanın məşhur şairi Abbas Səhhətin görkəmli rus təmsilçisi İvan Krılovun “Qarğa və tülkü” təmsilinin tərcüməsi dərc edilmişdi. Onu da qeyd edək ki, o zaman gənc Abbas Səhhət, “Həkim Abbas” təxəllüsü ilə çıxış edirdi. İvan Krılovun “Qarğa və Tülkü” təmsilinin rusca orijinalı tərifin zərərindən bəhs edərək, pendir oğurlayan tülkü və qarğa obrazlarını təqdim edir. Abbas Səhhət tərcüməsində isə həmin süjet Şərq şirinliyi və şirin sözlərlə zənginləşərək, milli ruhda yenidən şərh olunur.

*Bir qarğa uçaraq qondu budağa,
Bir pendir parçasın almışdı ağza.
Tülkü bu mənzərəni gördüyü zaman,
Acından ağzının suyu axdı haman*

[Şahtaxtlı: 1904].

Bu tərcümədə Səhhət, Krılov realizmini Azərbaycan poeziyasının poetik xüsusiyyətləri ilə sintez edərək, tülkünün “pəri-peykər” kimi yaltaq müraciəti vasitəsilə qarğanın aldadılmasını ifadəli şəkildə təqdim edir. Mətn ənənəvi təmsil formasında qurularaq, yalançı tərif və sosial ədalətsizliklərə qarşı maarifləndirici məzmun daşıyır.

“Şərqi-rus” qəzeti isə Osmanlı ədəbi-mədəni mühiti ilə sıx əlaqə quraraq, Tənzimat ədəbiyyatının azadlıq ideyalarını Qafqaz intellektual məkanına ötürmüşdür. Qısaömürlü olmasına baxmayaraq, qəzet Mirzə Cəlil, Ömər Faiq Nəmanzadə və Sabir kimi ziyalıların təmsalında Azərbaycan ədəbiyyatının modernləşməsində mühüm rol oynamış, sonrakı ədəbi proseslərin, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” məktəbinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı ədəbi dilin saflığını hər şeydən üstün tuturdu. O, qəliz ərəb-fars tərkiblərini ədəbiyyatın “düşməni” elan edərək, dilin xalqın canlı nəfəsinə yaxınlaşmasını tələb edirdi. Müəllifin öz sözləri ilə desək: “Bizim

qəzetin vəzifəsi xalqın başa düşəcəyi təmiz ana dilində yazmaqdır. Ədəbi dil gərək küçədəki adamın da, evdəki qadının da anladığı dil olsun” [Şahtaxtlı: 2006, s.112].

Bu yanaşma ədəbiyyatın elitizmdən xilas olub kütləviləşməsi demək idi.

Tədqiqat üçün ən mühüm məqamlardan biri də 1904-cü ildə Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Poçt qutusu” hekayəsinin ilk dəfə məhz bu səhifələrdə işıq üzü görməsidir. Bu hadisə Azərbaycan nəsrində tənqidi realizmin faktiki olaraq yeni bir eraya qədəm qoyması idi. Şahtaxtlı Mirzə Cəlilin qələmini yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, bu kiçik hekayə bizim real həyatımızın böyük bir aynasıdır və Novruzəli obrazı xalqın sadələşməsinin ən dürüst ədəbi təsviridir [Azərbaycan mətbuatı tarixi: 2010, s.85].

Eyni zamanda, qəzetdə Ömər Faiq və Sabir kimi mütəfəkkirlərin köhnəpərəst mühitə, mövhumata və sxolastik mədrəsə təhsilinə qarşı kəskin çıxışları əksini tapırdı. Onlar dini fanatizmi və saxta mollaların xalqı cəhəltə saxlamasını ədəbi bir dillə, bəzən isə acı bir ironiya ilə tənqid atəşinə tuturdular. Ədəbiyyatın əsas funksiyası burada artıq estetik zövqdən daha çox, “xalqın güzgüsü” olmaq və cəmiyyəti maarifləndirmək müstəvisinə keçmişdi. Bununla yanaşı, rus və Avropa ədəbi nümunələrinin tərcüməsi vasitəsilə milli tənqiddən üfüqləri daha da genişləndirdi.

“Şərqi-rus”un ədəbi platformasında klassik, bəzən isə mənasız tərənnümlərə əsaslanan “gül-bülbül” ədəbiyyatına qarşı açıq bir cəbhə açılmışdı. Qəzetin aparıcı simalarından olan Ömər Faiq Nemanzadə bu məsələdə olduqca kəskin və güzəştəz idi. O, şairlərin real həyatdan qoparaq xəyali dastanlar yazmasını tənqid edərək vurğulayırdı ki, millətə “gül-bülbül” deyil, onun dərini əks etdirən, elmin faydasını göstərən canlı ədəbiyyat lazımdır [Nemanzadə: 1992, s.47].

Nemanzadənin fikrincə, ədəbi dil qaranlıq küncələrdə uyuyan xalqı oyatmalı, şairlər isə qəsidəçilikdən əl çəkib xalqın dərini əlac axtarmalıdır.

Qəzetin ən böyük xidmətlərindən biri də ədəbiyyatı “saray” və “divan” mühitindən çıxarıb “küçəyə” – yəni birbaşa xalqın içinə gətirməsi oldu. Şahtaxtlı sübut etdi ki, ən ciddi ictimai-siyasi və ədəbi məsələləri belə hər kəsin

anladığı sadə Azərbaycan türkcəsində ifadə etmək mümkündür. Bu cəsarətli addım olmasaydı, şübhəsiz ki, sonradan formalaşan “Molla Nəsrəddin” məktəbi bu dərəcədə kəsərli və təsirli ola bilməzdi.

Digər tərəfdən, qəzet qadın azadlığı və təhsili məsələsini ədəbi müstəviyə daşıyan ilk tribuna idi. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının yanaşması kifayət qədər modern idi: o hesab edirdi ki, qadın ədəbiyyatda sadəcə xəyali bir məşuqə obyekt deyil, oxuyan, hüququ olan bir fərd kimi görünməlidir [Şahtaxtlı: 2006, s.142].

Onun “Ana savadsız olsa, millət də kor olar” fikri dövrün ədəbi-maarifçi manifesti sayıla bilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Şərqi-rus”dakı fəaliyyəti isə Azərbaycan nəsrində inqilabi dönüş nöqtəsi idi. İsa Həbibbəylinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu” hekayəsi və digər felyetonları ədəbiyyatın uca saraylardan deyil, kəndli daxmalarından danışmalı olduğunu nümayiş etdirdi. Novruzəli obrazının gəlişi ilə ədəbiyyatımıza metafizik personajlar deyil, ətiylə-qanı ilə real insan daxil oldu [Həbibbəyli: 1997, s.154].

Bu, həm də Mirzə Cəlilin təkə bir yazıçı deyil, həm də ədəbi redaktor kimi böyük missiyanın göstəricisidir.

Nəticə etibarilə, “Şərqi-rus” Azərbaycan dilini lüzumsuz ərəb və fars tərkiblərinin “əsiri” olmaqdan xilas etməyə çalışırdı. Şahtaxtlı yazırdı ki, bu süni ifadələr bizim fikir azadlığımızı buğur və ədiblərimiz gərək öz ana dillərinin qüdrətinə sığınsınlar [Azərbaycan mətbuatı tarixi: 2002, s.102].

Məhz bu sadələşmə və xəlqilik “Şərqi-rus”u Azərbaycanın ilk böyük ədəbi-ictimai “məktəbi” kimi tarixə həkk etdi.

Azərbaycan poeziyasının nəhəng siması Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılıq yolunun ilk dövrləri də məhz “Şərqi-rus” mühiti ilə qılmaz tellərlə bağlıdır. Görkəmli alim Mir Cəlil qeyd etdiyi kimi, Sabir bu qəzetin səhifələrində ilk dəfə olaraq ictimai qüsurları sətirlərlə mənalar və bədii işarələrlə ifadə etməyə başladı. Bu yanaşma, mahiyyət etibarilə, klassik qəzəl poetikasından realist satira müstəvisinə keçidin ilk ciddi siqnalları idi [Rəsulzadə: 1904, s.210].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qəzetin fəaliyyət dairəsi təkə yerli ədəbi mühitlə məhdudlaşmırdı; o, həm də dünya ədəbi irsinin Azər-

baycan oxucusuna çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Nazim Axundovun araşdırmalarına görə, “Şərqi-rus” Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrlə bizim ədiblərimizə roman və dramaturgiya janrının inceliklərini aşılırdı [Axundov: 1965, s.122].

1905-ci ilin əvvəllərində Tiflisdə hökm sürən gərgin ictimai-siyasi şəraitdə “Şərqi-rus” qəzeti maddi çətinliklər və sərt senzura səbəbindən fəaliyyətini dayandırmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Naşir Məhəmməd ağa Şahtaxtılı artan borclar və mətbəənin itirilməsi riski qarşısında qalmışdı; bu mətbəə onun üçün yalnız

maddi vasitə deyil, maarifçilik ideallarının daşıyıcısı idi.

Böhranlı vəziyyətdə Mirzə Cəlil Məmməd-quluzadə və Ömər Faiq Nemanzadənin təşəbbüsü, eləcə də Məşədi Ələsgər Bağirovun 7 min manatlıq maliyyə dəstəyi ilə mətbəə qorunaraq “Qeyrət” adı altında fəaliyyətini davam etdirdi. Bu hadisə Azərbaycan mətbuatının davamlılığını təmin edən mühüm dönüş nöqtəsi olmuş, sonradan “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə zəmin yaratmış və milli satirik mətbuatın institutional inkişafını gücləndirmişdir.

Nəticə / Conclusion

“Şərqi-rus qəzeti” Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində estetik “keçid körpüsü” funksiyasını yerinə yetirərək, orta əsr poetikasının ağır dilindən müasir, ictimai yönümlü ədəbi düşüncəyə

Bu mərhələnin əsas nailiyyəti tənqidi realizmin sistemləşməsi olmuşdur. Cəlil Məmməd-quluzadənin “Poçt qutusu” əsərindəki Novruzəli obrazı milli oyanışın simvoluna çevrilmiş, qəhrəmanın sosial realıqdan götürüldüyü təsdiqlənmişdir. Qəzetin sadə dil siyasəti ədəbiyyatı demokratikləşdirərək onu geniş oxucu kütləsinə əlçatan etmişdir.

Nəşr həmçinin ortaq türk dili ideyasının sistemli müdafiəçilərindən biri olmuş, Namiq

keçidi təmin etmişdir. Məhəmməd ağa Şahtaxtılı rəhbərliyi ilə ədəbiyyat elit məclis çərçivəsindən çıxaraq sosial tənqid alətinə çevrilmişdir.

Kamal və İbrahim Şinasi kimi Osmanlı ziyalılarının təsiri ilə dil birliyini strateji hədəf kimi irəli sürmüşdür. Qadın azadlığı mövzusunun mərkəzləşdirilməsi isə “azad qadın – azad millət” konsepsiyasını formalaşdırmışdır.

Nəticə etibarilə, “Şərqi-rus” XX əsr Azərbaycan ədəbi intibahının ilkin mərhələsini təşkil etmiş, sonradan Molla Nəsrəddin jurnalı məktəbinin, Sabir satirasının və Mirzə Cəlil publisistikasının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov N. (1965). *Azərbaycan dövrü mətbuatı*. Bakı: Azərnəşr.
2. *Azərbaycan mətbuatı tarixi* (Antologiya). (2010). Bakı: Zərdabi.
3. *Azərbaycan mətbuatı tarixi* (Dərslik). (2002). Bakı: Maarif.
4. “Elan” / *Şərqi-rus*, 1903, 30 mart, №1, s. 1.
5. Hacıbəyli Ü. “Dəllək” / *Şərqi-rus*, 1904, 16 yanvar.
6. Haşımxaqov A.B. “Təbrik” / *Şərqi-rus*, 1904, 14 aprel, №42.
7. Həbibbəyli İ.Ə. (1997). *Cəlil Məmməd-quluzadə: Mühiti və müasirləri*. Bakı: Azərnəşr, 680 s.
8. Nemanzadə Ö.F. (1992). *Seçilmiş əsərləri* / tərt. Ş. Qurbanov. Bakı: Yazıçı, 240 s.
9. Nemanzadə Ö.F. “Dil, ədəbiyyat və xalqın maariflənməsi” / *Şərqi-rus*, 1903, 16 aprel, №7.
10. Paşayev M.C. (2004). *Azərbaycanda ədəbi məktəblər*. Bakı: Ziya-Nurlan, 392 s.
11. Rəsulzadə M.Ə. “Elm tərifində deyilibdir” / *Şərqi-rus*, 1904, 18 may, №20.
12. Rəsulzadə M.Ə. “Hümmət və qeyrət vaxtıdır” / *Şərqi-rus*, 1903, 14 may, №19.
13. Səhhət A. “Qarğa və tülkü” / *Şərqi-rus*, 1903, 11 iyun, №29.
14. Şahtaxtılı M. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Çinar-Çap, 384 s.
15. Şahtaxtılı M. “Kəşfül-həqayiq” (Quranın təfsiri) əsəri haqqında / *Şərqi-rus*, 1904, 16 aprel, №43.